

TÜRK TARİHİNİN KADİM ŞEHİRLERİ

Editörler:
OKAN YEŞİLOT
BİHTER GÜRİŞİK KÖKSAL

İstanbul, 2022

SELENGE YAYINLARI

No: 247 | Tarih Serisi: 184 | Aralık 2022, 1. Baskı

EDİTÖRLER

Okan Yeşilot-Bihter Gürışık Köksal

YAYINEVİ EDİTÖRÜ

Doğan Mert Demir

SON OKUMA

İnayet Bebek

KAPAK TASARIMI

Şevket Dönmezoğlu

SAYFA DÜZENİ

Hilal Yazlık

BASKI-CİLT

Repar Dijital Matbaası

ISBN

978-625-7459-97-6

SERTİFİKA NO.

40675

*Selenge Yayınları,
Repar Tasarım
Matbaa ve Reklamcılık
Ticaret Limited Şirketi'nin
tescilli markasıdır.*

*Mimar Sinan Mah.,
Selami Ali Efendi Cad., No: 5
34672 Üsküdar/İstanbul
Tel: 0 (212) 522 48 45
www.selenge.com.tr
e-posta: selenge@selenge.com.tr*

*© Bu kitabın tüm hakları saklıdır.
Tanıtım amaçlı, kısa alıntılar dışında
metin ya da görseller yayınevimizin izni
olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.*

ÖTÜKEN'İN SINIRLARI HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

Ahmet TAŞAĞIL*

Türkçe yazıtlarda ve Gök Türk Kağanlığının kuruluş dönemi anlatan Çince kaynak metinlerinde Ötüken, Türk Kağanlığının merkezi olarak tanımlanan bir bölgenin adıdır. Uygur Kağanlığının yükseliş dönemini anlatan olaylarda da bölge adı olarak geçmektedir. Devlet yöneticilerinin Ötüken'de bulunmasının önemine özellikle yazıtlarda sıklıkla değinilmiş, merkezden uzaklaşınca devlet ve milletin güçsüz hâle düştüğü ifade edilmiştir. Dolayısıyla Ötüken terk edilmemeli, Türklerin devletlerinin merkezi daima bu bölgede bulunmalıdır. Bazen "İduk Ötüken" tabiri de kullanılarak bölgeye kutsallık da atfedilmiştir. Kaynaklardan anlaşıldığına göre 552 yılında Gök Türk Kağanlığının bağımsızlığını ilan edişinden 840 tarihinde I. Uygur Kağanlığının yıkılışına kadar Ötüken bölgesi; idari, ekonomik ve sosyal anlamda çok büyük değer taşımıştır. Bölgedeki Gök Türk ve Uygur dönemlerinden günümüze ulaşan maddi kültür kalıntıları Ötüken'in o devirlerde kazandığı öneme işaret etmektedir.

Gök Türk ve Uygur dönemlerinde Ötüken adı Türkçe yazıtlarda toplamda 24 defa geçmektedir.¹ *Chou Shu, Swei Shu, Pei*

* Prof. Dr., Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul / Türkiye, ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr.

1 Ötüken adı, Tonyukuk Yazıtları'nda 3, Kül Tegin Yazıtı'nda 6, Bilge Kağan Yazıtı'nda 4, Şine Us Yazıtı'nda 5, Taryat Yazıtı'nda 4, Hoyt Tamır (Tayhar Çuluu), 2, Yar Hoto Yazıtı'nda 2 defa taşlara kazanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erhan Aydın, *Eski Türk Yer Adları*, Kömen Yayınları, Konya 2012, s. 138-147.

Shih, T'ung Tien, Hsin Tang Shu Ts'e-fu Yuan-kuei gibi Çin kaynaklarındaysa Ötüken'den 於都斤山 (Yü-dou-cin-şan/Yü-tou-cin-hin-shan) bahsedilerek,² kağanların ve üst düzey yöneticilerin sürekli bulunduğu yer olduğuna dikkat çekilmektedir. Özellikle Mukan Kağan'ın 557 yılına kadar bütün Orta Asya'yı Gök Türk hâkimiyeti altına aldıktan³ sonraki dönemde devlet teşkilatı ve sosyal yapı açıklanırken Ötüken'e atıf yapılması önemlidir. Bu durum Ötüken adına tarihî bir değer katmaktadır çünkü en geniş sınırlarına ulaşan I. Gök Türk Kağanlığının merkezi olarak Ötüken gösterilmektedir. Bozkırın kağanlıklarının yüksek idari birimlerinin konuşlandığı alan Ötüken olmuştur.

Ötüken tek bir şehrin ya da yerin adı olmamakla beraber, Türkçe yazıtlardan ve burayı tanımlayan Çin kaynaklarından da açıkça anlaşılacağı üzere dar değil geniş bir bölgenin adıdır. Tonyukuk'un da, yazıtında açıkça bildirdiği gibi mutlaka ulaşılması gereken ana hedef Ötüken'dir. Çünkü bozkırlarda herkesin kabulleneceği bir hâkim güç olmanın göstergelerinden biri de Ötüken'e hâkim olmaktır. Bilge Kağan'ın kardeşi Kül Tegin'in kendi adına dikilen yazıtlarda da ifade ettiği sözlerden Ötüken'in değeri anlaşılacaktır.

Tonyukuk'un Hangay Dağlarının güneyinde zor şartlar altında yaşayan Kutlug Kağan'a katılmasından sonra meydana gelen olaylarda Ötüken'in ele geçirilmesi çok önemli bir aşama olarak değerlendirilmiştir. Çünkü her şeyden önce Hangay Dağlarının kuzeyi güneyine göre daha fazla ırmak, göl gibi su kaynaklarına sahiptir ve yemyeşil otlaklar geniş ya da dar vadilerde uzanmaktadır. Ayrıca Ötüken Yış⁴ ifadesinde açıklıkla belirtildiği üzere

2 *Chou Shu* 周書 50, s. 2666, a, b; *Pei Shih* 北史 99, 3241a; *Suei Shu* 隋書 84; *Hsin Tang Shu* 新唐書 215A, 4772d; *Ts'u-fu Yüan-kuei* 冊府元龜 961, 11311, 21b; *T'ung Tien* 通典 197, 1068b.

3 Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Ahmet Taşağul, *Gök Türkler I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 23-33.

4 Ötüken adı üzerine Eski Türk yazıtları hakkında bilgi veren eserlerde değinilmiştir. Bunlardan bazıları için bkz. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987; Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988; aynı yazar, *Tunyukuk Yazıtı*, İstanbul 1994; Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları*, Konya 2012; aynı yazar, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya 2011; Mehmet Ölmez, *Moğolistan'daki Türk Yazıtları*, Ankara 2013; aynı yazar, *Uygur Hakanlığı Yazıtları*, Ankara 2018; Hatice Şirin, *Kül Tigin Yazıtı Notlar*, İstanbul 2015; Osman Mert, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes*, Tariat, Şine Us, Ankara 2009.

Hangay Dağlarının sırtlarının kuzey taraflarında fazlasıyla ormanlık alanlar vardır. Kısacası yaşam koşulları açısından bakıldığında dağ sırasının güneyine göre kuzeyinin son derece elverişli olduğu görülmektedir. Bundan dolayı Tonyukuk tarafından Ötüken'e ulaşmak önemli bir hedef olarak seçilmiştir.

682 yılını takiben birbiri ardına kazanılan zaferler sonrası II. Gök Türk Kağanlığı hızlı bir yükselişe geçmiştir. Önce Dokuz Oğuzlar (Tokuz Oguz) mağlûp edilmiş; sonrasında Ötüken'e gidilmiştir. Arkasından Kutlug Kağan Tonyukuk'un da desteğiyle e Çin'e 47 sefer düzenleyerek esir Türklerin büyük kısmını kurtarmıştır. Kutlug Kağan'ın ölümünden sonra kardeşi Kapgan, II. Gök Türk Devleti'nin kağanı olmuştur (692). Yirmi dört yıllık saltanatının ilk 16 yıllık süresi başarılarla dolu olan ve 716 yılına kadar kağanlık yapan Kapgan'ın yaşlandıktan sonra halkına sert davranmaya başlaması ve Çinli casusların devlete bağlı boyları birer birer ayaklandırmaya kalkması ülkenin iç dengelerini değiştirmiştir. Kapgan Kağan, Bilge Kağan'ın yazıtlarda acı bir haykırıyla anlattığı boy isyanlarından birinin bastırılması sonrasında az sayıda askerle geri dönerken Bayırkuların baskınında hayatını kaybetmiştir. Üstelik orada bulunan Çinli casus Kapgan'ın kesik başını Çin'e götürmüştür.

Kapgan'ın yerine geçen oğlu İnel'in kağanlığı Kül Tegin ve Bilge Kağan tarafından kabul edilmemiş; yapılan ihtilalle Bilge, kağan olmuştur. Takip eden süreçte Bilge Kağan'ın bilgeliği, Kül Tegin'in savaçılığı, Tonyukuk'un stratejik kararları sayesinde ülkedeki iç ve dış tehditler savuşturulmuş; kağanlık eski gücüne kavuşturulmuştur. 720 yılında ya da hemen sonrasında Tonyukuk Yazıtı yazılmış, 731'de ölen Kül Tegin'in adına da 732'de ağabeyi Bilge tarafından bir yazıt diktirilmiştir. 734'te ölen Bilge adına ise oğlu tarafından bir yazıt dikilmiştir. Her üç yazıtın dikildiği alanlarda ayrıca balbal, heykel ve diğer eserlerden oluşan anıtlar meydana getirilmiştir.⁵

Bilge Kağan'ın ölümünden sonra 10 sene daha ayakta kalabilen II. Gök Türk Kağanlığı, 745'te Uygur, Basmıl ve Karluk ittifakı sonucunda yıkılınca yerine Uygur Kağanlığı kurulmuş ve

5 Bütün bu konular orijinal Çince kaynak metinlerine dayanarak tarafımızdan *Gök Türkler* adlı eserimizde ve diğer çalışmalarımızda detaylı bir şekilde incelenerek yayınlanmıştır.

840'a kadar var olabilmıştır. Bu devletin ikinci kağanı Bayan Çor, (Mo-yen Ch'o) (747-759) kağanlığı zirveye çıkarmış, çok sayıda yazıt diktirerek bir anlamda Gök Türk devlet geleneğini devam ettirmiş, bu yazıtlarla da gelecek nesillere nasihat vererek ibret almalarını istemiştir. Tonyukuk'un vurguladığı Ötüken bölgesinin önemini Bilge Kağan da devam ettirmiştir. Uygur Kağanı Bayan Çor da özellikle yazıtlarda Ötüken'den sık sık bahsederek bölgenin Bozkırın Kağanlıkları için önemini bir kez daha göstermiştir. Böylece Gök Türk geleneğinin Uygurlar tarafından da aynen devam ettirildiği görülmüştür.

Tonyukuk Yazıtı'ndan başlayarak dikiliş sırasına göre Ötüken adının geçtiği ilk ifadeler şöyle yorumlanabilir: Hapiste tutulan Tonyukuk, Çin'de serbest bırakılınca kendi kabilesiyle birlikte Kök Öng ırmağının bulunduğu yere (Övör Hangay) kaçarak gelmiştir. Gelişine çok sevinen Kutlug Kağan, onu Apa Tarkan görevine getirerek, askerî ve ekonomik işlerin idaresinden sorumlu olarak tayin etmiştir. Dokuz Oğuz tehlikesine karşı Kutlug Kağan'dan saldırı için izin isteyen Tonyukuk'a kağan, orduyu istediği gibi idare edebileceğini söylemiştir. Kendilerine karşı oluşturulan ittifakın saldırı hazırlığından casusları vasıtasıyla haberi olan Tonyukuk, derhal Dokuz Oğuzlara karşı harekete geçmiştir. Bunun üzerine ordusunu Ötüken Ormanı'na doğru yönlendiren bilge vezir Tonyukuk, İnekler Gölü (İngek Kölekin) ve Tola ırmağı etrafında Dokuz Oğuzlarla karşılaşmıştır. Esasinda Dokuz Oğuzlar, onun karşısına çıkmıştır.⁶ Neticede yapılan çarpışmalarda Dokuz Oğuzlar ağır bir yenilgiye uğramıştır.

Tonyukuk, kazandığı zafer sonrası Ötüken'e Türk milletini (Türk Bodunug) ve Türk kağanını kendisinin getirdiğini söyleyerek övünmüştür.⁷ Yine aynı satırda Gök Türk üst yönetiminin Ötüken'e yerleşmesinin çok önemli bir adım olduğunu ifade etmiştir. Bir anlamda onların elde ettiği bu başarının yani Ötüken'in kazanılmasının çok kıymetli bir aşama olduğunu göstermek istemiştir. Ötüken'in Gök Türk hanedanlığının eline geçtiğini duyan güneyde, batıda, kuzeyde ve doğudaki diğer boylar ya da boy grupları gelip Kutlug Kağan'a bağlılıklarını bildir-

6 Tonyukuk I, 15.

7 Tonyukuk, I, 17.

mişlerdir.⁸ Bu ifadeden, Moğolistan hatta Orta Asya bozkırları içinde Ötüken'in gerçekten sembolik anlam ifade ettiği sonucu çıkarılabilir ve böylece "Iduk Ötüken" yani "Kutsal Ötüken" tabiri burada gerçekten tam yerine oturmuş olur. Bozkırlarda hâkimiyet merkezi Ötüken kabul edilmiştir. Nitekim bu hadiseden 130 yıl önce gerçekleşen olayda Gök Türk Kağanlığının kurulduğu süreçte birinci ve ikinci kağanlar kısa sürede hayatlarını kaybederek tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Onların yerine gelen Mukan Kağan zamanında (553-572) Orta Asya'daki boylar kendiliğinden gelip ona itaat etmişlerdir. Zaten Çince metinlerde Ötüken kelimesi ilk defa bu olaylarla geçmektedir.

Çok küçük yaşlardan itibaren devlet idaresinde önemli mevkilere gelen Bilge Kağan, kağanlık, millet ve ülkesi için büyük mücadeleye girmiş ve başarılı olmuştur. Kendisinden bir yaş küçük kardeşi Kül Tegin de 708 sonrası patlak veren isyanların bastırılmasında başrolü oynamış bir kahramandır. Kardeşinin kaybına çok üzülen Bilge Kağan, bir anıt alan içinde onun adına bir yazıt diktirmiştir.

Bilge Kağan, Ötüken'i terk edip Çin sınırlarına yakın yerlerde yaşayan bazı kağanların devlet ve milleti çok zor durumlara düşürdüklerini vurguladığı yazıtta,⁹ Türk kağanının Ötüken'den ayrılmadığı zaman ülkede sorun yaşanmayacağını söylemiştir.¹⁰ Ona göre Ötüken Yıış'tan başka daha iyi yaşanılacak yer yoktur. Devletin en iyi idare edileceği yer (bölge) Ötüken dağlarıydı. Bu sözlerle Bilge Kağan; bağımsızlığın ve birliğin ana temelini Ötüken'de oturmak olduğu konusunda ısrar eder. Dört satır sonra da Ötüken'de oturduğunda civar bölgelere kervanlar yollanarak ticaret yapılmasının sağlanabileceği ve ülkenin buradan da yönetilebileceği ifade edilmiştir. Bundan anlaşılan ekonomik gelişmenin sağlanabilmesi ve Çin başta olmak üzere başka ülkelerden de ticari kazanç elde edilebilmesi için Ötüken'in terk edilmesine gerek yoktur şeklinde değerlendirilmiştir. Yani hiçbir şekilde Türk kağanları Ötüken'i terk etmemeli, sonsuza kadar yurt olarak tutmalıydı.¹¹

8 Tonyukuk I, 17.

9 Kül Tegin, G 4.

10 Kül Tegin, G 3.

11 Kül Tegin, G 8.

Bir başka cümlede Gök Türklerin çok büyük hatalar yaptıkları için silahlı düşmanlarının gelip yurtlarını dağıttığını, mızraklı düşmanlarının onları yurtlarından sürdüğünü açıklar. Bu yüzden "Iduk Ötüken" (Kutsal Ötüken) düşmanlarının eline geçmemelidir.¹²

Bilge Kağan'ın Ötüken hakkındaki bu ifadeleri kendi adına dikilen yazıtın kuzey yüzünün 2. ve 3. satırlarında da tekrarlanmaktadır. Doğu yüzünün 19. satırındaysa "Kutsal Ötüken" halkına seslenmiş, orayı terk edip gittikleri için onları suçlayarak eleştirmiştir.¹³

Ötüken adı Uygur Kağanlığı kurulduktan sonra dikilen yazıtlarda da yer almaktadır. Bayan Çor Kağan devletini yükseltmek ve genişletmek için birçok mücadeleye girişerek başarılı olmuştur. Bu devirde dikilen yazıtlardan Şine Us Yazıtı'nda genellikle Ötüken'in coğrafi tanımlaması yapılmıştır. Bu yazıtta Ötüken ile Tegres yurtları ifadesinin bulunması önemli bir ipucu sayılırken Selenge Suyu'ndan da bahsedilmesi¹⁴ Ötüken'in kuzey sınırları hakkında bilgi vermektedir. Aynı yazıtın doğu yüzünde ise Bayan Çor Kağan'ın kuzeyde yaptığı bir seferden sonra kışı Ötüken'in kuzeyinde geçirmiştir ifadesinden Ötüken'in bir noktadan ibaret olmayıp bir bölge ya da geniş alanı kapladığı sonucuna varmak mümkündür.¹⁵ Adı geçen bölgede seferlerine devam eden Bayan Çor, yaz aylarını As Öngüz Baş, Iduk Baş'ın batısında Yavaş ve Talaş ırmaklarının birleştiği yerde geçirmiştir.¹⁶ Kazandığı başarılarından sonra Ötüken'in daha serin bir yerinde yazı geçirerek dinlenmiş olmalıdır.

Aynı yazıtın doğu yüzünün 10. ve 11. satırlarında Ötüken Ormanı'nda buluşalım demiştir.¹⁷ Bazı yerleri silik olan yazıtın güney yüzünde ise (4.satır) Üç Karluk boyu, Türgişler ve Ötüken adının yazıldığı görülmektedir.¹⁸

Taryat Yazıtı'nda, Ötüken'in coğrafi konumu hakkında daha detaylı bilgilere sahip olunabilmektedir. Yazıtta, ilk önce ataları-

12 Kül Tegin, D 23.

13 Bilge Kağan, K 2, 3, 3, D, 19.

14 Şine Us, K 2.

15 Şine Us, D 7.

16 Şine Us, D 9.

17 Şine Us, D 10 ve 11.

18 Şine Us, G 4.

nın Ötüken ile Tegres yurtlarının arasında 80 yıl hüküm sürdüğünden söz edilmektedir. İkisinin arasında bulunan Orhun ırmağından bahsedilmiş, böylece Ötüken'in doğu sınırı hakkında bir sonuca varma imkânı bulunmuştur.¹⁹ Bundan Tegres yurdu ile Tola ırmağı havzasında yaşayan Dokuz Oğuzların akınları kastedilmiş olmalıdır. Tegres kelimesinden tekerlek yani araba anlamı çıkıyorsa, doğrudan Kanglılara (Kao-ch'e/ yüksek tekerlekli araba) işaret edildiği anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi Gök Türk öncesi dönemde Orta Asya'da yaşayan boyların genel adı olan Kanglılar, daha sonra yerini Töles ismine bırakmıştır. İşte bunların en doğu kolundan çıkan Dokuz Oğuzlar yani Dokuz Kabile Uygur Kağanlığının ana halk tabakasını oluşturmuştur.

Kendisinin kağan, eşinin hatun olarak Tanrı tarafından atandığını söyleyen Bayan Çor, Ötüken'in ortasında As Öngüz Baş ve Kan Iduk Baş'ın batısında kağanlık otağını kurdu muştur.²⁰ Bayan Çor, "Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge Kağan" ve "El Bilge Hatun" Ötüken'in batı ucunda bulunan Tes ırmağının kaynağında otağını kurdurarak oturmaya başlamış, karargâh çitlerini de orada yaptırttığını bildirmiştir.²¹ 752 yılındaysa As Öngüz Baş ile Kan Iduk Baş'ın batısında yaylamıştır.²² Diğer yandan yaylasının Ötüken'in kuzeyinin batı ucunda Tes ırmağının kaynağında bulunduğunu vurgulamıştır.²³ Bununla birlikte Hanüy ve Hunüy ırmakları Ötüken'in ana otağı olarak gösterilmekte ve Ongı Tarkan Süy ise oranın kuzeyidir. O zaman Bayan Çor'un düşmanlarının bulunduğu alan Altay Dağları ve Kögmen, olmakla birlikte doğu ucunda ise Költi bulunmaktadır.

Diğer taraftan sahip olduğu kaynaklar bakımından Ötüken'in orta noktası olarak değerlendirilen Hoyt Tamır, yeni adıyla Tayhır Çuluu yazıtlarında da Ötüken kelimesi geçmektedir. Tayhır Çuluu taşı Tamır ırmağının kenarında tek başına bulunan büyük bir kayadır. Günümüz Moğolları tarafından hâlâ kutsal kabul edilen söz konusu kaya üzerinde çok sayıda Uygur dönemine tarihlenen Gök Türkçe yazılar vardır. Bunlarda Ötüken'in öz yeri

19 Taryat, D 3.

20 Taryat, G 6.

21 Taryat, B 1.

22 Taryat, B 2.

23 Taryat, B 5.

olduğundan bahsedilmektedir.²⁴ VII. yazıtta ise Kök Tengride kut bulmuş Ötüken ili diye söz edilmesi "Iduk Ötüken" yani "Kutsal Ötüken" kavramıyla çağrışım yapmaktadır.²⁵ Yar Hoto Yazıtında ise Ötüken'in çok kıymetli bir yer olduğuna işaret edilmektedir.²⁶

Çince tarihi kaynak metinlerinde Ötüken'in 於都斤山 bir dağ olduğuna açıkça vurgu yapılmıştır. Sadece kağanın sürekli oturduğu yer olarak Ötüken tanımlanırken diğer boyların farklı yerlerde birbirlerinden ayrı yaşadıkları bildirilmiştir. Güneşe gösterilen saygıdan dolayı kağanın çadırının kapısı doğuya açılmaktadır. Halkı sulara saygı gösterip göğün ruhlarına sunmaktaydılar. Ötüken'in yaklaşık 250 km batısında yüksek bir dağ vardır. Burada 4.021(4.031m.) yüksekliğindeki Otgon Tenger dağını akla getirmektedir. Dağın zirvesine etrafı dolanarak çıkılmaktadır. Otların, ağaçların bulunmadığı yerde Po-teng-ning-li 勃登凝黎 adlı Çin dilinde yer ruhu anlamına gelmektedir. Çince metinlerinin tamamında Ötüken'in I. Gök Türk Kağanlığının kurulduğu dönemi anlatan konuların içinde geçmesi dikkat çekmektedir.²⁷

Günümüzde Orhun ve Tamır ırmaklarının uzağında, daha çok Tola ırmağına yakın sayılabilecek bir mevkide Togu Balık (Doğu Şehri) kalıntıları bulunmaktadır. Burası kaynaklara göre doğrudan Dokuz Oğuzların yurduudur. Adı geçen şehri Ötüken bölgesi dâhiline sokmak şimdilik mümkün değildir.²⁸

Çince yazılı tarihî kaynaklar ve Eski Türkçe (Gök Türkçe) yazıtlardaki bilgiler değerlendirildiğinde Ötüken'in yaklaşık sınırlarını şöyle belirlemek doğru olacaktır: Kuzeyde Selenge ırmağı, doğuda Orhun ırmağı (Orhun'un kaynaklarında güneydoğu istikametinde genişler), kuzeybatıda Tes ırmağı arasında kalan bölge Ötüken olarak belirlenmelidir. Güneyde ise Hangay dağ sırasının sırtları doğal sınır sayılmalıdır. Dolayısıyla bugün Arhangay Aymağı (vilayeti) odak noktası olmak üzere Bulgan'ın batısı, Övörhangay'ın kuzeyi, Zavhan'ın doğusu, Hövsgöl'ün güneyi Ötüken bölgesine dâhil edilmelidir.

24 Hoyt Tamır (Tayhur Çuluu) I.

25 Hoyt Tamır, VII.

26 Yar Hoto, 5a ve 9.

27 Chou Shu 周書 50, s.2666, a, b; Pei Shih 北史 99, 3241a; Suei Shu 隋書 84; Hsin Tang Shu 新唐書 215A, 4772d; Ts'u-fu Yüan-kuei 冊府元龜 961, 11311, 21b; T'ung Tien 通典 197, 1068b.

28 Kül Tegin Yazıtı, K 4; Bilge Kağan Yazıtı, D, 29-30. Ayrıca bkz. Aydın, *Eski Türk Yer Adları*, s. 174.

KAYNAKÇA

- Aydın, Erhan, *Eski Türk Yer Adları*, Kömen Yayınları, Konya 2012.
Aydın, Erhan, *Orhon Yazıtları*, Konya 2012.
Aydın, Erhan, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya 2011.
Bilge Kağan.
Chou Shu 周書 50, s. 2666, a, b.
Hoyt Tamır (Tayhır Çuluu).
Hsin Tang Shu 新唐書 215A, 4772d.
Kül Tegin.
Mert, Osman, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*, Ankara 2009.
Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987.
Ölmez, Mehmet, *Moğolistan'daki Türk Yazıtları*, Ankara 2013.
Ölmez, Mehmet, *Uygur Hakanlığı Yazıtları*, Ankara 2018.
Pei Shih 北史 99, 3241a.
Suei Shu 隋書 84.
Şine Us.
Şirin, Hatice, *Kül Tigin Yazıtı Notlar*, İstanbul 2015.
T'ung Tien 通典 197, 1068b.
Taryat.
Taşağıl, Ahmet, *Gök Türkler I*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 2021.
Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988.
Tekin, Talat, *Tunyukuk Yazıtı*, İstanbul 1994.
Tonyukuk.
Ts'u-fu Yüan-kuei 册府元龜 961, 11311, 21b.
Yar Hoto.